

# „LEHETŐLEG MÁMA MÉG”?

*Észrevételek Lengyel András írásához*

Megdöbbenéssel és megütközéssel olvastam Lengyel Andrásnak a *Jelenkor* 2018. novemberi számában megjelent rosszkedvű és rosszízű írását (*Az értekező József Attiláról*). Ha jól értem, úgy állítja be, mintha egyedül ő ismerte volna fel József Attila értekező életművének jelentőségét.

Különösen sérelmesnek tartom, ahogy a tavaly nyáron megjelent kritikai kiadásra reflektál. Ez két kötetben, 1466 lapon teszi közzé a költő 1930 és 1937 között írt értekező írásait, illetve töredékeit, aprólékos gonddal tisztázva a pontos szövegüket és keletkezésük sorrendjét, megírásuk indítékait és a már publikált részük recepcióját. A kritikai kiadásnak magam is (Tverdota György társaságában) szerkesztője vagyok és egyben egyik jegyzet-írója. Nem az háborított fel, hogy a szerző kritikusan ítéli meg munkánkat, hanem az, hogy érvek nélkül teszi ezt.

Lengyel András némelykor úgy fogalmaz, mintha e kiadás nem is létezne. Az egyik helyen azt olvashatjuk, hogy a Szabolcsi Miklós által szerkesztett, 1958-ban megjelent korábbi kritikai kiadás a szövegek „máig egyetlen kerek, egész kiadása” (lásd az 1242. oldalon), másutt pedig azt, hogy „az 1930 utáni szövegek közreadása elmaradt, máig nem történt meg” (1243.). Nem sokkal később azonban kiderül, hogy mégiscsak megjelent az 1930 utáni szövegeket tartalmazó új kritikai kiadás, igaz, Lengyel nem sok örömet talál benne. Tulajdonképpen már a műfaji megjelölését is kételkedve fogadja: „önmagát kritikai kiadásként meghatározó munká”-nak nevezi (1243.). Eszerint csak mi, akik készítettük, véljük annak? Az okokat, amiért Lengyel elhatárolódik tőlünk, és azt, hogy egyáltalán mit kell érteni a kritikai kiadás műfaján, nem fejt ki, így teljes homály fedi.

Évekkel ezelőtt, Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényének (ugyancsak általam jegyzett) kritikai kiadását követően, levelet váltottunk egymással, Lengyel akkor is elégedetlen volt az eredménnyel. De akkor részletesen kifejtette érveit, így megismerhettem azokat, és tételesen válaszolhattam rájuk. Emlékszem, hogy például mennyire ragaszkodott az író halálának időpontjához – úgy vélekedett, a kiadások és a recenziók/kritikák történetét csak eddig a pontig szabad követni. Arra hivatkozott, hogy csak az a kiadás tekinthető relevánsnak, amelyik még Kosztolányi életében, az ő tudtával és szándékai szerint jelent meg. Szerinte a regény fogadtatása is csupán addig érdekes, amíg befolyásolni tudja a szerző műve formálásában (esetleg javításában). Lengyel nem értett egyet azzal sem, ahogy a recepciótörténetet bemutattam, azaz a legjavát mintegy szöveggyűjteményként adtam közre, anélkül, hogy értékelni (rangsorolni) próbáltam volna.

Válaszomban arra hivatkoztam, hogy én nem a szövegkritikára szorítkozó kritikai kiadásra vállalkoztam (ezt nevezik *editio minor*nak), hanem olyan változatára (*editio maior*ra), amely tartalmazza a keletkezés- és kiadástörténetet, sőt a recepciótörténetet is. Ma is úgy gondolom, hogy bár a középpontban a műalkotásnak kell állnia, de kérdésessé vált, hogy *mit kell érteni műalkotáson*. A 20. századi irodalomtudomány egyik fontos felismerése, hogy a művek jelentése nem rögzíthető egyszer s mindenkorra, hanem dinamikus alakzat, már csak azért is, mert kizárólag az olvasatai által létezik, azaz ismételten változik, az olvasatok egymásutánja pedig lezárhatatlan folyamat. A műalkotás története nem ér vé-

get a szerző halálával. Már a kritikai kiadás műfaját megteremtő, később sokat bírált pozitivistá felfogás is tisztában volt azzal, hogy a *textus nem értelmezhető contextus nélkül*. A keletkezéstörténet alapos földerítése sem kerülheti meg a (közvetlenül adott szövegen túli) szociokulturális tényezők figyelembevételét. Utóbb világossá vált, hogy a *rekonstrukció valójában konstrukció is*; a visszatekintés szükségképpen valamilyen jelenbeli horizontból történik, annak sajátos érdeklődése és technikai lehetőségei által determinált.

Megírtam Lengyelnek, hogy nem sok megértést mutat az *editio maior* iránt. Azt az indítványát sem fogadtam el, hogy a recepciótörténet ismertetését egy határozott értékrendet érvényesítő s így óhatatlanul elfogult tanulmánnyal kellene felváltani. A kritikai kiadásnak ugyanis nem feladata az ítélezés. S persze javasoltam, hogy vitánkat vigyünk a nyilvánosság elé, de Lengyel elzárkózott ettől.

Természetesen nem tudhatom, hogy milyen ellenvetései vannak a mostani vállalkozásunkkal szemben, mert ezúttal hallgat rólok. Jobb híján idézem fel hajdani levélváltásunkat. Feljogosít rá, hogy a József Attila kritikai kiadás messzemenően követi módszerében is, felépítésében is a Kosztolányi kritikai kiadást. S talán nem tévedek nagyot, ha Lengyel korábbi véleményéhez hasonló szemléleti háttérrel sejtek mostani írásának azon megállapítása mögött is, hogy „az új, 2018-as kiadás is, nagy terjedelme [...] ellenére, a hibás szerkesztői koncepció eredményeként, igen nagy ballaszt-anyagot kreál, s így saját eredményeinek percepcióját is igen csak megnehezíti” (1253.). Azt pedig készséggel elismerem – éppen Lengyel András lehet a meggyőző példa rá –, hogy munkánk percepciója nem kis erőfeszítést igényel és bizonyára nem várható el, hogy minden olvasója sikerrel birkózzék meg vele.

Tulajdonképpen mindössze annyi a mondanivalója Lengyelnek az új kiadásról, amit eddig idéztem. Illetve még egy, számára különösen kedves szemponttal megtoldja, amikor a szerkesztőket egyfajta „megtérés-történet” szereplőinek teszi meg: „Meváltozott a József Attila cikkeihez való viszony, most már olyanok is, így a két szerkesztő is ennek a szövegkorpusznak a fontosságát és érdekességét hangsúlyozzák, akikre korábban nem ez volt a jellemző. Tverdota például a *Literának* adott interjújában [...] ezt mondta: »mi lehet a funkciója József Attila értekező prózai írásainak? Lengyel András szerint ez a próza méltó kiegészítése a költői életműnek. Mások, például Szabolcsi Miklós vitatják önálló jelentőségét. Az én álláspontom a másokéval együtt az volt, hogy azért nélkülözhetetlen ismerni a költő prózai írásait, mert ezáltal jobban meg tudjuk érteni költészetét. A kritikai kiadás elkészítésének köszönhetően közeledett álláspontom a Lengyel Andráséhoz. A költő szövegeinek egy része, a későbbi keletkezésűek még töredékes formájukban is értéket képviselnek a modern magyar értekező irodalomban«” (1243.).

Úgy gondolom, Lengyel vélekedése a szerkesztők álláspontjának alakulásáról (enyhén szólva) téves, mint ahogy Tverdota György nyilatkozatát is némiképp részrehajlóan értelmezi. Nem neki kellett meggyőznie Tverdótát vagy engem a költő értekező prózájának jelentőségéről. Hogy csak a magam példáját említsem, 1981-ben jelent meg az a választott témám történetét áttekintő tanulmányom, amelyben József Attilát a marxista irodalom-lélektan legjelentősebb kelet-európai képviselőjeként emeltem ki és mutattam be (vö. A marxista irodalom-lélektan történetéhez (a két világháború között), in: Nyíró Lajos – Veres András (szerk.): *A marxista irodalomelmélet története. A kezdetektől 1945-ig*, Kossuth, Bp., 1981, 237–239.). Amennyire tudom, Lengyel András akkor még csupán barátkozott a költő szövegeivel. S amikor tanulmányomat írtam, magam is támaszkodhattam mások, elődeim, például Garai László, Farkas János László és Vitányi Iván megfigyeléseire. Tverdota György pedig több mint félévszázada foglalkozik szisztematikusan a költő értekező teljesítményével. Lengyel különben nemcsak Tverdotával és velem szemben jár el igazságtalanul, hanem még számos más, előttünk és előtte járó szerzővel is, találomra itt Bori Imrére, Gyertyán Ervinre és (a magam erősen torzító módján, de a költőt e tekintetben

elismerő) Forgács Lászlóra hivatkoznék. A Szabolcsi-féle kiadás nyomán az *Esztétikai törekedések* címmel publikált szövegegyüttesről a hatvanas-hetvenes években sokan gondolták azt, hogy József Attila egy koherens marxista esztétika megteremtésére tett kísérletet, amely nem a tükrözést, hanem az *alkotást* emeli középpontba, következésképp *alternatívát kínál* a marxizmus nevében fellépő mechanikus-vulgáris felfogásokkal szemben. Mindez talán nem hullott volna ki Lengyel emlékezetéből, ha figyelembe veszi kritikai kiadásunk bőséges és alapos recepciótörténetét.

Tehát nem az értekező József Attila jelentőségének elismerésében tért el álláspontunk az övétől, hanem annak mértékét illetően. Kétségtelen, Tverdota György elsősorban a költői életmű megértésének eszközeként számolt a költő prózájával, míg Lengyel az utóbbi önértékét hangsúlyozta. Én úgy foglaltam állást, hogy nincs akkora különbség kettejük felfogása között, mivel bizonyítható a költői és értekező életmű szoros összetartozása, következésképp sem József Attila költészete nem függetleníthető gondolkodói teljesítményétől, sem pedig az utóbbi az előbbitől. Tverdota mostani nyilatkozatát is árnyaltabbnak gondolom, mint ahogy Lengyel értelmezi vagy inkább sejtetni próbálja, minthogy ő az álláspontok közeledéséről beszélt, nem az azonosságukról. S lényeges, hogy Tverdota mérlegelni próbált: a költő utolsó pályaszakaszának szövegeit emelte ki különösen értékesként. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy József Attila legfontosabb szövegeinek nagy része nem jelent meg életében, így nem válhatott széles körben ismertté, nem gyakorolhatott számottevő hatást a kortárs magyar szellemi életre.

Azt gondoltam korábban is, és most is úgy vélem, hogy Lengyel András érzékeny és kiváló probléma-felismeréseit nemegyszer lerontja a túlzásokra hajló, aránytévesztő hajlama. Például amikor az irodalomkritikus József Attiláról írt, pusztán az *Ady-vízió* című vitacikk, illetve az abból kiolvasott kritikusi elvek alapján nyilvánította őt a maga kora magyar „nagykritikusának”, akinek a versértést és az elméleti tudást egyesítő teljesítménye csak Arany Jánoséhoz mérhető (József Attila „művészetbölcseleti és kritikai kísérleti praktikuma”, in: Uő: *...gondja két a gondolatban*”. Az értekező József Attiláról, Tiszatáj, Szeged, 2005, 111.). Elsietett és túlzó megállapítását bíráltam, felhívtam a figyelmét arra, hogy nem helyes a kritikusi alaptételeire szorítkozva megítélni a teljesítményt, minthogy a legkitűnőbb elvek mellett is lehet gyatra bírálatokat írni. Ráadásul az *Ady-vízió* csak akkor sorolható József Attila irodalomkritikai írásai közé, ha az irodalomkritika fogalmát a szó lehető legtágasabb értelmében fogjuk fel. S a költő vitacikke nem annyira az irodalomról vagy Adyról szól, mint inkább *A Tollban* folyó eszmecsere résztvevőit, ha tetszik, kritikustársait kritizálja-vegzálja, sokszor találóan, néha szellemesen, de a mozgósított elméleti apparátus méreteihez képest meglehetősen sovány, amit magáról Adyról mond. Lengyel András a *Jelenkorban* megjelent írásában már módosítja: lejjebb szállítja József Attila irodalomkritikusi megítélését (azt írja, „megfelelő feltételek mellett József Attila jó irodalomkritikus is *lett volna* „ – 1251.; kiemelés tőlem), ugyanakkor itt is megemeli, filozófiai alaplútként szól az *Ady-vízióról* (vö. 1248.).

A *Jelenkor*-cikkből is előfordulnak aránytévesztések. Közülük talán a legkínosabb (vagy legmulatságosabb) az, ahogy Mannheim Károly megkapja Lengyeltől a magáét. Mannheim ugyanis az 1928 végi személyes találkozásuk nyomán „lehetetlen tipikus autodidakta filozófalgatás”-nak nevezte József Attila művészetbölcseleti elképzeléseit. Kétségtelen, hogy szigorú véleményének voltak magántermészetű indítékai is, hiszen a költő Vágó Mártával tervezett házasságának ügyében – Farkas János László szavaival szólva – a Vágó család baráti körének „hivatott papjaként Mannheim Károly mondta ki a végső elutasítást”. Ez több mint elegendő Lengyel számára, hogy keményen visszavágjon a mából Mannheimnek:

„Amikor Mannheim véleményét az irodalomtörténet-írásban József Attila-ellenes éllel »hasznosítják«, nem veszik figyelembe, hogy Mannheim erősen elfogult volt, s igazában

nem is filozófus volt, hanem szociológus. Lukács, Zalai Béla és mások filozófiai inspirációját »csak« jó érzékkel és találatekonnyan alkalmazta, hasznosította, amikor szociológiai elméletét megalkotta. Tekintélye viszont olyan kemény korlátot rakott a fiatal és érzelmileg sérült költő elé, amiről csak visszapatanni lehetett. Summa summarum: Mannheim deformálta József Attila pályáját.” (1249.)

Ha jól értem, Lengyel voltaképpen azt sérelmezi, hogy Mannheim bírálata nemcsak Vágó Mártát tanácsolta el József Attilától, hanem a költőt is a filozófiától. Úgy vélem, hogy ha valaki számára a bölcsélet annyira kedves, azt egy még oly tekintélyes kritikus sem tudja lebeszélteni róla (mint ahogy József Attila sem hagyott fel a filozófiával való foglalatossággal). Disszertációja félbemaradásának számos oka volt (illetve lehetett), melyeket feltárt a kutatás. Művészetének elmélyülését és emelkedését pedig legalább annyira segítették az elszenvedett fiaskói, mint a sikerei. Ami pedig Mannheimet illeti, még ha tévedett volna is a költő megítélésében, az sem jogosít fel arra, hogy leszóljuk teljesítményét és plagizálással vádoljuk meg. Mannheim egyébként pályája kezdetén ismeretfilozófiával foglalkozott, és figyelemre méltó műveket tett le az asztalra (amelyekben merőben más irányba indult, mint Zalai, Lukács érdeklődésétől pedig távol állt ez a terület). Mannheim könyve, melyet a konzervativizmusról írt, majd ezt követően kibontakozó tudásszociológiai munkássága pedig korántsem nélkülözte a filozófiai megalapozást, sőt. Nem hiszem, hogy a költőt így kellene megvédeni (vagy hogy egyáltalán védelemre szorulna), mint ahogy azt sem, hogy az irodalomtörténészek megoszlának József Attila- és Mannheim-pártiakra.

Méltatlannak tartom azt is, ahogy Lengyel az új kritikai kiadás előzményeiről szól. Az első rész 1995-ös kiadását szerinte „nem az értekező próza felértékelődése eredményezte, hanem két, önmagában öröndetes, de mégiscsak parciális momentum összekapcsolódása” (1242.). Elsőként az 1980-as évek derekán előkerült kéziratok „piaci pozíciójának” javítását nevezi meg, mintha a kritikai kiadásra azért került volna sor, hogy a kéziratok eladójának üzleti érdekét segítse (uo.). Már az is figyelemre méltó, hogy Lengyel nem arra fókuszál (igaz, ezt aligha nevezhette volna „parciális” jelentőségűnek), hogy ritka szerencsés módon nagy mennyiségű, addig elveszettnek hitt kéziratösmegre találtak, amely az értekező életműnek mintegy harmadát teszi ki, s feldolgozása és besorolása megkövetelte a kritikai kiadást. Már a részpublikációk is érzékeltették, a most teljessé vált kritikai kiadás pedig végképp megerősítette, hogy az új lelet sok tekintetben módosítja és új megvilágításba helyezi a költő gondolkodói fejlődéséről alkotott képünket. Például láthatóvá váltak József Attila korai művészetbölcséletének és kései társadalomfilozófiájának indítékai és valódi arányai.

Lengyel egy félmondat erejéig az új lelet jelentőségét is elismeri tanulmányának egy másik pontján (1252.), de az inkriminált szöveghelyen – ahol részletesen ír róla – nem az előkerült kéziratok intellektuális készítésében látja az új kritikai kiadást szükségessé tevő hajtóerőt, hanem gyanús üzleti érdekek érvényesítésében, s a bennfentes magabiztosságával melegíti fel a semmivel sem alátámasztható korabeli pletykát. Túl azon, hogy nem akármilyen fegyverténye lenne egy kritikai kiadásnak, ha hozzájárulna a kéziratok árának emelkedéséhez, Lengyel Andrást megfontolásra indíthatta volna, hogy Horváth Iván és Tverdota György, az 1995-ös kiadás készítői olyan mértékben nem tartották sürgetőnek e munkát tető alá hozni, hogy előbbre vették a költő pszichoanalitikus írásait és ezek kommentárjait tartalmazó „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila című kötet összeállításának megszervezését és kivitelezését (a könyv hosszú huzavona után jelent meg 1992-ben).

A másik „parciális momentum” Lengyel szerint Tverdota Györgynek az időrenddel kapcsolatos felfedezése a nyolcvanas évek derekán (1243.). Ebben az esetben egyetértek azzal, hogy a kritikai kiadást e felfedezés is szükségessé tette, de éppen ezért aligha nevezhető „parciális”-nak. Tverdota 1985-ben megjelent, *Mi a tétje az időrendnek József Attila*

*gondolkodástörténetében?* című tanulmánya ugyanis fordulatot hozott az értekező prózáról való tudásunkban, mivel bebizonyította, hogy a (már említett) *Esztétikai töredékek* néven ismert, szándéka szerint művészetfilozófiai alapvetés valójában ifjúkori próbálkozás és nyoma sincs benne marxista orientációnak. Azt sem értem igazán, hogy miért kell és miképp lehet ezt szembeállítani „az értekező próza felértékelődésé”-vel. Szerintem éppen ellenkezőleg történt, mint ahogy Lengyel látja és láttatja: Tverdota felfedezése maga is része/része volt az értekező József Attila elismerésének és felértékelődésének.

Fölmerül a kérdés, miért érzi szükségét Lengyel András annak, hogy kutyafuttában, rövidre zárva leminősítse a József Attilával foglalkozó szakirodalmat is, az új kritikai kiadást is. A legkevesebb, ami elmondható erről, hogy nem elegáns dolog. Én azt a magyarázatot találtam rá, hogy így próbálja meg elfogadtatni azt a – talán a maga számára sem egészen helyeselhető – eljárását, hogy egyrészt *megemelve saját víziójának úttörő szerepét*, másrészt *figyelmen kívül hagyja a kritikai kiadás megfigyeléseit és felismeréseit*.

Természetesen ezzel nem azt akarom sugallni, hogy Lengyel Andrásnak ne lenne szíve joga ahhoz, hogy mit használ fel és mit nem, mire hivatkozik és mire nem az értekező József Attilát most bemutató, a saját kutatásai eredményeit mintegy összegezni kívánó folyamatképpen. Magától értetődik, ez az ő döntése, az ő felelőssége. Csakhogy miért kellett belevonni dolgozatába és a pofozógép szerepét kiosztani az új kritikai kiadásra? Úgy vélem, kézenfekvő feltételezni, hogy nem volt érkezése kellőképpen tanulmányozni munkánkat, ugyanakkor a megkerülését valamiképp restellte. Ezért hát az érvek nélküli, elkapkodott lebunkózása.

S bizonyára könnyű lenne napirendre térni Lengyel András eljárása fölött, elvégre az ő szövege bánja leginkább, hogy nem vette figyelembe eredményeinket. Részben ezzel magyarázhatók tárgyi tévedései. Például József Attilának a *Hegel – Marx – Freud* című kései főművében Lengyel mindenekelőtt a Hegellel való egybevetést emeli ki (1255.), holt az újonnan előkerült fogalmazványok alapján (amit a kritikai kiadás részletesen kommentál) nyilvánvaló, hogy Marx (és Engels) mellett Feuerbach a főszereplő. Hasonlóképp érthetetlen, hogy miközben Tverdota Györgyöt követve elismeri a Marxot elutasító Pauler Ákos meghatározó hatását az *Irodalom és szocializmus* című, 1930-ban született szabadelőadásra (1249.), nem sokkal később – ennek ellentmondva – minden megszorítás nélkül „az első, már igazi marxista József Attila-szöveg”-gé nyilvánítja azt (1250.). Így veszendőbe megy az a fontos felismerés, hogy a költő marxista fordulata valójában több lépésben történt (amit a kritikai kiadás bőségesen adatul).

Az értekező életmű súlypontjainak megítélésében is visszaüt az, hogy Lengyel következetesen figyelmen kívül hagyja kiadásunkat. József Attila meghatározónak ítélt szövegei között nem számol *A művészet kérdése és a proletárság* cíművel (vö. 1253.), amelynek teljes szövege először itt jelent meg, s az egyik alapvető dokumentum arról, hogy a költő miképp kapcsolta össze a művészet szerepének szociológiai megközelítését Freud ösztönelméletének értelmezésével. Hasonlóképp feledkezik meg Lengyel az irodalmi tanulmányok villanásnyi bemutatása során arról a két fontos, töredékben maradt szövegről, melyek Németh László *Ember és szerep* című cikksorozatára (1934), illetve Babits Mihály *Az európai irodalom története* című könyvére (1935) reflektálnak (vö. 1250–1251.). Mindkettő az újonnan előkerült kéziratok közül való, s míg Németh Lászlón a költő utólag vesz elégtételt a *Nyugat*-ban megjelent, lekezelő kritikája miatt, addig Babitsot (immár) igyekszik megbékéltetni. Kivált az utóbbi szöveg figyelemre méltó, mert a költő egyedül itt ír arról, hogy milyennek képzei el az irodalomtörténetet és a lírikus lélektani pozícióját.

Sajnálom, hogy az ilyen, könnyen elkerülhető tévedések és hiányosságok megterhelik Lengyel András különben érdekes és számos finom megfigyelést is tartalmazó tanulmányát. Bizonyára élénk diszkusszió tárgya lesz az, amit József Attila sajátos gondolkodásmódjáról és korai filozófiai érdeklődéséről ír, s hasonlóképp megszívlelendő, bár nem

egészen új az, ahogy a gazdasági világválság után megnyílt politikai és eszmetörténeti térben kijelöli József Attila helyét. Én is úgy gondolom, hogy az utolsó periódus írásai „egy belső, marxizmuson belüli polémia dokumentumai” (1251.). Lengyel András jól értékeli a költő ellenzéki marxista beállítottságát; kár, hogy ennek az ellenzékiiségnek legfontosabb oldalát, a pszichoanalízis felé való nyitást csak elnagyoltan érinti (holott több korábbi tanulmányában vállalkozott arra, hogy szembenézzon ennek problematikájával). De nem kívánok belebonyolódni Lengyel új látletének elemzésébe, ez egy másik tanulmány tárgya lehet.

Összegezve az elmondottakat, sajnálatos, hogy Lengyel András azt az utat választotta: vízióját az értekező József Attiláról úgy vázolja fel, hogy semmibe veszi az új kritikai kiadást, és eljárását a lejárató kampányokra emlékeztető technikával próbálja megindokolni. Jóllehet létezik egy másik út is, a tudomány szelleméhez és etikájához inkább illő: a *párbeszéd* útja. Úgy képezem, kritikai kiadásunk kellő alappal szolgál ehhez, hiszen terjedelmes recepciótörténeti jegyzetanyagában előkelő helyet juttat Lengyel Andrásnak is. Fontosabb megállapításai részletes ismertetést kapnak, s persze az általa és vele folytatott polémia is bemutatásra kerülnek. Amikor az elmaradt párbeszédet hiányolom, magától értetődik, hogy beleértem az érdemi vitát is. Komolyan venni egymást – ez nemcsak feladatunk, hanem kötelességünk is.